

سنة الفجر

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی

دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده 1- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده 2- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده 3- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (آثاری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه های مصوب انجام شود.

ماده 4- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده 5- این آیین‌نامه در 5 ماده و یک تبصره در تاریخ 87/4/1 در شورای پژوهشی و در تاریخ 87/4/23 در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ 87/7/15 شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب علاءالدین ملک‌اف دانشجوی رشته فلسفه و حکمت اسلامی ورودی سال تحصیلی 1387. مقطع دکتری دانشکده علوم انسانی. متعهد می‌شوم کلیه نکات مندرج در آئین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته‌های علمی مستخرج از پایان‌نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین‌نامه فوق‌الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می‌دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضا:.....

تاریخ: 1392

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده 1: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده 2: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته

است که در سال در دانشکده دانشگاه تربیت

مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر ، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای

دکتر و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر

از آن دفاع شده است.»

ماده 3: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده 4: در صورت عدم رعایت ماده 3، 50% بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده 5: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده 4 را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده 6: اینجانب علاءالدین ملک اف دانشجوی رشته فلیفه مقطع دکتری تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: علاءالدین ملک اف

تاریخ و امضا: 1392

دانشگاه تربیت مدرس
دانشکده علوم انسانی

رساله برای دریافت درجهٔ دکتری تخصصی (Ph.D)
رشتهٔ فلسفه
گرایش حکمت متعالیه

نظریهٔ انسان کامل از دیدگاه ابن عربی و ملاصدرا

نگارنده:

علاءالدین ملکاف

استاد راهنما:

دکتر رضا اکبریان

استادان مشاور:

دکتر محمد سعیدی مهر و دکتر ابوالفضل کیاشمشکی

تیرماه 1392

تقديم به:

تمامی رهروان راه حقيقت

تشکر و قدردانی

به سپاس از همهٔ آنانکه بی دریغ آموختند؛

نگارنده بر خود فرض می‌داند که از زحمات اساتید گرامی و به هر کسی که حرفی از وی آموخته،
تشکر کند؛ به ویژه:

از جناب **دکتر رضا اکبریان** به عنوان استاد راهنمای این رساله به سبب راهنمایی سودمند،
دلسوزانه و هدایت‌گرانهٔ‌شان؛

از جناب **دکتر محمد سعیدی‌مهر** به عنوان مشاور این رساله به علت مشاوره‌های روشمندانانه،
روزآمد و گسترهٔ اطلاعاتشان؛

از جناب **دکتر ابوالفضل کیاشمشکی** به عنوان مشاور این رساله به سبب مشاوره‌های
دوراندیشانه، وسعت آگاهی و روشن‌اندیشی‌شان؛

از همهٔ کسانی که همواره مشوق اینجانب بوده و دلسوزانه بنده را در کل مسیر رساله کمک
نمودند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

چکیده

جوهره اصلی انسان‌شناسی ابن‌عربی نظریه انسان کامل است. انسان کامل در منظر ابن‌عربی صاحب عقل حقیقت‌شناس و قلب حق‌گراست. به نظر وی انسان کامل صورت کامل حق و آئینه صفات الهی است و واسطه میان حق و خلق است که به واسطه وی فیض به عالم می‌رسد. همچنین مقصود اصلی از ایجاد عالم نیز انسان کامل است. وی به وسیله اسماء الهی در عالم تصرف می‌کند. چون تنها انسان کامل است که با دارا بودن کمال انسانیت و صورت الهی به مقام خلافت و نیابت الهی دست می‌یازد.

تفکر ملاصدرا در باب انسان عمیقاً به دیدگاه متافیزیکی او مرتبط است. ایشان در پرتو نظریه اصالت وجود، حرکت جوهری، جسمانی بودن حدوث نفس انسانی، به انسان توجه دارد. از این رو، به نظر وی هستی انسان مقدم بر ماهیت اوست. لذاست که در هر مرحله‌ای به نحوی تجلی می‌کند که با مرتبه قبلی متفاوت است. در نظر وی انسان ماهیت معین ندارد و به همین سبب است که انسان موجودی شگفت‌انگیز است. اینجاست که انسان کامل در اندیشه ملاصدرا اهمیت پیدا می‌کند، چرا که انسان همواره در جستجوی معنا و در هر آنی در مسیر تکامل است. ملاصدرا علاوه بر اینکه در مراحل سه‌گانه طبع، نفس و عقل تحولات انسان را تبیین می‌کند، بر این است که انسان کامل تنها موجودی است که در جا نمی‌ماند و هر لحظه با اندیشه و عمل خود را می‌سازد. به نظر ملاصدرا اندیشه و عمل انسان به وسیله اشتداد وجودی و استکمال جوهری به فعلیت می‌رسد. تا اینکه از ظلمات ماده منزّه می‌گردد. ایشان بنابر اصالت وجود، اعمال، رفتار و نیات انسانی را نشأت گرفته از وجود می‌داند. از آنجا که وجود ذومراتب است و شدت و ضعف دارد، آثار و خواص نشأت گرفته از وجود هم مراتب مختلف خواهند داشت. از این رو همه انواع مختلف جهان هستی از جمله انسان به میزان بهره‌مندی‌اش از کمالات وجودی، از آثار و خواص آن بهره‌مند خواهد شد. مقصود وی از انسان کامل علاوه بر پیامبران و اولیاء، اقطابی است که حقیقت باطنی‌شان همه استعدادات جهان هستی را شامل می‌شود. و همه صفات کمال را در خود منعکس می‌سازد. به نظر وی هر انسانی بالقوه انسان کامل است ولی تا زمانی که بالقوه را به بالفعل تبدیل ننموده، هیچ اثری ندارد.

با مقایسه دیدگاه این دو اندیشمند روشن می‌شود که ابن‌عربی مباحث خویش را بیشتر با اصالت شهود به اثبات می‌رساند، درحالی که ملاصدرا از روش عقلی بهره جسته و سپس به سراغ ذوق و شهود می‌رود. ابن‌عربی جایگاه انسان کامل را در مرتبه الوهیت و ربوبیت می‌بیند و ابائی ندارد که «رب» را به مصادیق انسان کامل مانند قطب تأویل کند و انسان کامل را از حیث برابری ظاهر و مظهر مستلزم تحقق تمامی اسماء الهی از جمله اسم «الله» بداند. ولی ملاصدرا انسان کامل را خلیفه خداوند و مظهر و مرآت حق تعالی می‌داند که خداوند در وی ظهور کرده است. از آنجا که «بسیط الحقیقه کل الأشياء» است، کامل‌ترین وجود هم بسیط محض است و هرچه وحدت و بساطت وجود افزایش یابد جامعیت آن نیز افزایش می‌یابد و هرچه کثرت وجود افزایش یابد، ناقص‌تر می‌شود و از جامعیت آن کاسته می‌شود.

کلید واژه‌ها: کمال، انسان کامل، ولی، حقیقت محمدیه، کون جامع، عرفان نظری، ابن‌عربی، نفس، وجود منبسط، حکمت متعالیه، ملاصدرا.

فهرست مطالب

شماره صفحه

عنوان

و.....	علايم اختصارى
- 2 -	فصل اول: کلیات
- 2 -	1 - 1 دیباچه:
- 3 -	1 - 1 - 1 طرح کلی مسئله
- 5 -	1 - 1 - 2 سؤالات رساله
- 5 -	1 - 1 - 3 فرضیه‌ها و پیش‌فرض‌ها
- 7 -	1 - 1 - 4 روش رساله
- 7 -	1 - 1 - 5 پیشینه تحقیق
- 8 -	نمودار: 1 - 1
- 9 -	نمودار: 2 - 1
- 14 -	1 - 1 - 6 جنبه‌های نوآوری
- 14 -	1 - 1 - 7 منابع اصلی رساله
- 15 -	1 - 1 - 7 - 1 مهمترین آثار ابن عربی
- 15 -	1 - 1 - 7 - 2 مهمترین آثار ملاصدرا
- 16 -	2 - 1 کلیات:
- 16 -	1 - 2 - 1 جایگاه و اهمیت موضوع انسان کامل
- 16 -	3 - 1 تبیین جایگاه انسان‌شناسی در بین علوم
- 17 -	1 - 3 - 1 جایگاه و اهمیت موضوع انسان در بین علوم انسانی به صورت عام
- 18 -	1 - 3 - 2 جایگاه و اهمیت موضوع انسان در فلسفه و عرفان به صورت خاص
- 18 -	1 - 2 - 3 - 1 انسان‌شناسی فلسفی
- 19 -	1 - 2 - 3 - 2 انسان‌شناسی عرفانی
- 20 -	1 - 2 - 3 - 3 عرفان و حضرات خمس
- 20 -	1 - 2 - 3 - 4 حضرات و مراتب عبارتند از:
- 21 -	1 - 3 - 3 تبیین جایگاه بحث در عرفان نظری و حکمت متعالیه
- 23 -	1 - 4 - 1 تعاریف مفاهیم اصلی:
- 23 -	1 - 4 - 1 واژه انسان با توجه به بعد جسمانی و بعد روحانی
- 23 -	1 - 4 - 2 بعد جسمانی
- 24 -	1 - 4 - 3 بعد روحانی
- 25 -	1 - 4 - 4 واژه «انسان» در اصطلاح
- 26 -	1 - 5 - 1 انسان کامل
- 26 -	1 - 5 - 1 کمال و مراد از کمال انسان
- 28 -	1 - 5 - 2 رابطه «حرکت» با «کمال»

- 30 - 3-5-1 سه دیدگاه در غایت حرکت
- 33 - 6-1 جمع‌بندی فصل
- 35 - 7-1 پی‌نوشت‌ها
- 40 - فصل دوم: چیستی انسان کامل**
- 40 - 1-2 امکان شناخت انسان در عرفان و فلسفه
- 43 - 1-1-2 حقیقت انسان در عرفان ابن‌عربی
- 48 - 2-1-2 حقیقت انسان در حکمت ملاصدرا
- 51 - 2-2 تعریف انسان کامل
- 54 - 1-2-2 تعریف انسان کامل از دیدگاه ابن‌عربی و ملاصدرا
- 60 - 2-2-2 انسان کامل از دیدگاه ابن‌عربی و ملاصدرا
- 60 - 3-2-2 ویژگی‌های انسان کامل از دیدگاه ابن‌عربی
- 60 - 1-3-2-2 الف) جنبه هستی‌شناسانه انسان کامل
- 65 - 2-3-2-2 ب) جنبه انسان‌شناسانه انسان کامل
- 71 - 4-2-2 ویژگی‌های انسان کامل از دیدگاه ملاصدرا
- 71 - 1-4-2-2 اصل اول
- 73 - 2-4-2-2 اصل دوم
- 74 - 3-4-2-2 اصل سوم
- 75 - 4-4-2-2 اصل چهارم
- 76 - 5-4-2-2 اصل پنجم
- 76 - 6-4-2-2 اصل ششم
- 77 - 3-2 اوصاف انسان کامل از منظر ملاصدرا
- 77 - 1-3-2 احاطه علمی بر حقایق عالم
- 78 - 2-3-2 اعتدال
- 78 - 3-3-2 واحد و یگانه بودن
- 78 - 4-3-2 صاحب مقام مشیت مطلقه
- 78 - 5-3-2 مظهریت اسماء الهی بودن انسان کامل
- 79 - 6-3-2 روح عالم بودن انسان کامل
- 80 - 7-3-2 رانده شدن آدم از بهشت و کامل شدن انسان
- 81 - 8-3-2 پیامبر اسلام (ص)، مظهر اکمل انسان کامل
- 83 - 4-2 جمع‌بندی فصل
- 85 - 5-2 پی‌نوشت‌ها
- 98 - فصل سوم: هستی انسان کامل**
- 98 - 1-3 هستی‌شناسی انسان کامل با توجه به حکمت صدرایی و عرفان ابن‌عربی
- 98 - 2-3 مراتب کلی عالم
- 102 - 3-3 نفس و بدن در عرفان و به ویژه در ابن‌عربی
- 102 - 1-3-3 روح و جسم از دیدگاه ابن‌عربی
- 107 - 4-3 نفس و بدن در حکمت متعالیه

- 110 - 1-4-3 وحدت نفس و بدن در ابن عربی
- 110 - 1-1-4-3 شناخت نفس
- 111 - 2-1-4-3 رابطه نفس و بدن
- 112 - 3-1-4-3 صورت الهی
- 114 - 4-1-4-3 قوای نفس
- 114 - 5-1-4-3 تجلی توحید خداوند
- 116 - 2-4-3 وحدت نفس و بدن در ملاصدرا
- 116 - 1-2-4-3 خلافت الهی
- 118 - 2-2-4-3 حرکت جوهری و ارتباط نفس و بدن
- 119 - 3-2-4-3 حقیقت معلول
- 119 - 4-2-4-3 بساطت نفس
- 121 - 5-2-4-3 وحدت نفس، تجلی توحید خداوند
- 122 - 5-3 وحدت نفس و مراتب و مقامات انسان
- 123 - 1-5-3 مراتب انسان در عرفان
- 123 - 1-1-5-3 مرتبه اول - طبع
- 124 - 2-1-5-3 مرتبه دوم - نفس
- 125 - 3-1-5-3 مرتبه سوم - عقل
- 125 - 4-1-5-3 مرتبه چهارم - قلب
- 126 - 5-1-5-3 مرتبه پنجم - سر
- 126 - 6-1-5-3 مرتبه ششم - خفی
- 127 - 7-1-5-3 مرتبه هفتم - اخفی
- 127 - 2-5-3 مراتب انسان در حکمت متعالیه
- 128 - 3-5-3 مقامات انسان در عرفان ابن عربی
- 131 - 4-5-3 مقامات انسان در حکمت متعالیه ملاصدرا
- 134 - 6-3 خلق مدام و حرکت جوهری
- 136 - 1-6-3 خلق مدام در فلسفه یونان
- 137 - 2-6-3 خلق مدام از دیدگاه اشاعره
- 138 - 3-6-3 خلق مدام در ابن عربی
- 145 - 4-6-3 حرکت جوهری در ملاصدرا
- 148 - 5-6-3 تفاوت‌های خلق مدام و حرکت جوهری
- 149 - 7-3 کمال انسان و انسان کامل
- 150 - 1-7-3 تعریف کمال
- 151 - 2-7-3 کمال انسان
- 153 - 3-7-3 تعریف کمال در ابن عربی
- 155 - 1-3-7-3 آیا کمال اکتسابی است یا موهبتی؟
- 157 - 2-3-7-3 آیا کمال مخصوص مردان است؟
- 158 - 4-7-3 تعریف کمال در ملاصدرا
- 159 - 5-7-3 کمال انسان در ابن عربی

- 160 - 6-7-3 کمال انسان در ملاصدرا
- 160 - 1-6-7-3 بحث نفس
- 161 - 2-6-7-3 نفس از دیدگاه مشائین
- 162 - 3-6-7-3 نفس از دیدگاه ملاصدرا
- 162 - 4-6-7-3 در ابتدای پیدایش نفس مادی است
- 163 - 5-6-7-3 مرتبه عقلانی نفس
- 163 - 6-6-7-3 عقل نظری
- 164 - 7-6-7-3 عقل عملی
- 164 - 8-6-7-3 حقیقت انسان از دیدگاه ملاصدرا
- 166 - 8-3 جمع‌بندی فصل
- 168 - 9-3 پی‌نوشت‌ها

فصل چهارم: ارزیابی مبانی انسان کامل در دو دیدگاه (مقایسه و تطبیق) 182 -

- 182 - 1-4 بررسی تطبیقی آراء ابن عربی و ملاصدرا
- 182 - 1-1-4 تعریف کمال
- 184 - 2-1-4 کمال انسان
- 186 - 3-1-4 آیا غیر از جنبه اکتسابی برای وصول به کمال نهایی، اعطای خداوندی نیز نقش دارد یا خیر؟
- 187 - 4-1-4 نظر نهایی ابن عربی در مورد انسان کامل
- 187 - 5-1-4 انسان کامل صدرایی
- 188 - 6-1-4 ضرورت وجود انسان کامل
- 190 - 1-6-1-4 خداوند که همیشه هست چرا خلیفه؟ و یا ضرورت وجود خلیفه
- 192 - 2-6-1-4 خلافت در زمین یا در عوالم دیگر: نظر ملاصدرا
- 194 - 7-1-4 تفاوت «وجود»، «کون» و «عین» در ابن عربی
- 198 - 8-1-4 انسان کامل جانشین «الله»
- 201 - 9-1-4 آیا انسان کامل عبد است یا قطب؟
- 203 - 1-9-1-4 جامعیت انسان
- 204 - 10-1-4 سه جلوه انسان کامل: رسول، نبی و ولی
- 206 - 11-1-4 مبنای وجودی ولایت در ابن عربی
- 207 - 12-1-4 نبوت در ملاصدرا
- 208 - 1-12-1-4 نحوه ورود ملاصدرا به بحث نبوت
- 211 - 13-1-4 امامت از دیدگاه ابن عربی
- 214 - 14-1-4 مبنای فلسفی ولایت در ملاصدرا
- 216 - 15-1-4 ختم ولایت از دیدگاه ابن عربی
- 217 - 16-1-4 ولایت و امامت از منظر ملاصدرا
- 221 - 2-4 جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
- 226 - 1-2-4 نظر ملاصدرا چیست؟
- 226 - 2-2-4 بحث رابطه خدا و انسان
- 226 - 3-2-4 اصل موضوع در فلسفه

- 226 - 4-2-4 چالشی که وجود دارد
- 227 - 5-2-4 راه حل صدراایی
- 229 - 3-4 خاتمه
- 229 - 1-3-4 بررسی نقاط قوت و ضعف تبیین ابن عربی و ملاصدرا
- 230 - 2-3-4 نقاط قوت تبیین وجودی
- 231 - 4-4 ارزیابی پرسش‌ها و فرضیات
- 232 - 1-4-4 تفاوت‌های نظر ابن عربی و ملاصدرا
- 232 - 1-1-4-4 جهات محتوایی
- 234 - 2-1-4-4 جهات روشی
- 236 - 5-4 ارزیابی نهایی دو دیدگاه
- 237 - 1-5-4 پاسخ ابتدایی ملاصدرا
- 238 - 2-5-4 پاسخ نهایی ملاصدرا
- 240 - 6-4 سخن پایانی
- 244 - 7-4 جمع‌بندی فصل
- 246 - 8-4 پی‌نوشت‌ها
- 256 - منابع و مآخذ**
- 256 - الف) منابع و مآخذ فارسی و عربی
- 256 - 1 - کتابنامه آثار ابن عربی
- 257 - 2 - کتابنامه آثار ملاصدرا
- 259 - 3- کتابنامه آثار دیگر اندیشمندان
- 268 - ب) منابع و مآخذ مجلات
- 268 - ج) منابع لاتین

علايم اختصاری

اختصاراتی که در رساله به کار رفته، عبارتند از:

ه.ق = هجری قمری

ه.ش = هجری شمسی

م = (قبل از عدد) متوفی

م = (بعد از عدد) میلادی

بی تا = تاریخ نشر معین نیست

بی جا = مکان نشر مشخص نیست

ر.ک = رجوع کنید

چ = چاپ

ج = جلد

ص = صفحه

ح = در حدود

نک = نگاه کنید

نظریهٔ انسان کامل در اندیشهٔ ابن عربی و ملاصدرا

فصل اول

کلیات

بسمه تعالی

فصل اول: کلیات

1 - 1 دیباچه:

یکی از مهمترین و چالش برانگیزترین مسائل در دو حوزه عرفان نظری و فلسفه، مسئله انسان کامل می‌باشد. نظریه انسان کامل نخستین بار توسط ابن عربی صورت‌بندی شده است. انسان کامل در عرفان ابن عربی تجلی تام اسماء حق و نمونه و مثالی از جهان است و از طریق آن، همه امکانات موجود در جهان را دارا می‌شود. در نظر ابن عربی، انسان کامل نمونه آفرینش است. در پرتو این طرز تصور، انسان کامل حقیقت محمدیه می‌شود، که تحقق ارضی آن به صورت پیامبر اسلام (ص) است که «نخستین آفریده حق» است. هر انسانی بالقوه انسان کامل است، ولی بالفعل تنها پیامبران و اولیا را می‌توان به این نام خواند، و از آنان به عنوان مثال‌ها و نمونه‌های حیات معنوی و راهنمایی در طریق رسیدن به کمال پیروی کرد.

اساس تفکر ملاصدرا درباره جهان و انسان در نظام فلسفی‌اش عمیقاً به دیدگاه متافیزیکی او درباره انسان کامل به عنوان واسطه فیض الهی مربوط می‌شود. ملاصدرا بر اساس نظریه‌اش در باب اصالت وجود سخنی متفاوت با ابن عربی در باب انسان کامل و رابطه او با جهان و انسان دارد. اساس نگاه ملاصدرا درباره انسان اینست که انسان رابط بین طبیعت و ماوراءطبیعت و محل تلاقی قوس صعود و نزول است. ملاصدرا در پرتو نظریه حرکت جوهری و جسمانی بودن حدوث نفس انسانی ظهور عالم

بالا را در قلمرو عناصر امکان‌پذیر می‌سازد. از نظر وی انطباق بین انسان و جهان مبتنی بر یک هماهنگی درونی است. این رابطه درونی که با تکامل و تزکیه نفس و اتحاد و ارتقاء به ساحت وجود آشکار می‌شود و در مورد انبیاء و اولیاء بر پایه عشقی است که در تمام مراتب هستی جریان دارد و در هر مرتبه‌ای به نحوی تجلی می‌کند.

در این رساله هدف ما این است که تعالیم ملاصدرا و ابن‌عربی را درباره انسان کامل بیان کنیم و نشان دهیم که ملاصدرا در این باب، نظری متفاوت با ابن‌عربی ارائه داده است.

1 - 1 - 1 طرح کلی مسئله

واقعیت این است که انسان کامل، پیچیده‌ترین مبحث از مباحث عرفان و حکمت متعالیه است؛ زیرا از یک طرف تصور و ادراک وجود مطلق و هویت ساریه از دشوارترین امور است و از طرف دیگر درک گنه معنای انسان کامل و لوازم آن به نحو تام، بعید می‌نماید. انسان کامل یکی از دو رکن عرفان اسلامی است. جوادی آملی در تعریف عرفان می‌فرماید:

عرفان عبارت است از: «ما هی التوحید و من هو الموحد؟»¹

اگر با این نگاه وارد مسئله و موضوع بشویم، در آن صورت بحث این رساله در مورد رکن دوم عرفان خواهد بود.

مبحث انسان کامل در ابن‌عربی از اهمیت والا و جایگاه بالا برخوردار است. در حکمت متعالیه ملاصدرا نیز موضوع انسان و مراتب آن و در نهایت انسان کامل بر اساس اصول فلسفی تبیین شده است. از این رو می‌توان گفت بین دیدگاه‌های ابن‌عربی و ملاصدرا درباره انسان کامل ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. نظریه انسان کامل نخستین بار توسط ابن‌عربی مطرح شد و ملاصدرا آن را در قالبی متناسب با مبانی مابعدالطبیعی خود صورت‌بندی نمود. ملاصدرا در آثار مختلف خود این نظریه را با تفاوت مبنایی متناسب با مبانی فلسفی خود مطرح کرد.

بر سبیل مقدمه باید گفت پیش از ابن‌عربی، حلاج² صوفی و عارف نامدار جهان اسلام با استناد به حدیث نبوی: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلِيَّ صَوْرَتِهِ»، انسان را علاوه بر جنبه ناسوتی³ دارای جنبه لاهوتی⁴ و

صورت الهی شناخت و با این شناخت در میان سایر اجزای عالم او را به شرف داشتن صورت الهی مخصوص دانست، ولی وحدت لاهوت و ناسوت را نپذیرفت، بلکه به ثنویت و عدم وحدت آنها و در عین حال به حلول لاهوت در ناسوت و امتزاج آنها از قبیل امتزاج شراب با آب قائل گشت.⁵ پس از او ابن عربی و اتباعش عمیقتر و گسترده‌تر از وی درباره مقام و اهمیت انسان اندیشیده و سخن گفتند، اما برخلاف حلاج لاهوت و ناسوت را دو وجه حقیقت واحد دانستند، نه دو طبیعت جدا از هم، یعنی که حقیقت یکی بیش نیست، ولی دو وجه دارد: وجه باطنی و وجه ظاهری، باطنش لاهوت و ظاهرش ناسوت است.⁶

در تفکر ابن عربی انسان جزئی از عالم است. بنابراین آنچه عموماً راجع به عالم گفته می‌شود، در خصوص انسان نیز صادق است. از آنجا که انسان نسبت به سایر اجزای عالم از اعتبار و اهمیت خاصی برخوردار است و مقامش بالاتر و والاتر از سایر اجزای عالم، حتی کربوبیان⁷ است، بنابراین، انسان کامل بالاتر از ملاء اعلا و فرشتگان عالم بالاست.⁸

در مورد ملاصدرا چنانکه روشن است فلسفه ملاصدرا فلسفه‌ای وجودی است که اصالت وجود و اثبات آن مبنای اثبات سایر مسایل در نظام فلسفی اوست و بدون درک صحیح آن، فهم سایر نظریات او و در یک کلام فهم فلسفه ملاصدرا، امکان‌پذیر نیست. ملاصدرا در پرتو اصالت وجود، حرکت جوهری و جسمانی دانستن حدوث نفس سعی در اثبات انسان کامل دارد. در حقیقت وجه اشتراک و افتراق مراتب یک چیز است و آن همان وجود است.⁹

ملاصدرا در نظریه انسان کامل بی‌تردید از مباحث عرفانی به ویژه عرفان ابن عربی تأثیر زیادی پذیرفته و می‌توان گفت کوشیده برای این نظریه مهم، برهان فلسفی متناسب با مبانی و اصول حکمت متعالیه که آنها نیز از ابداعات او می‌باشند، ارائه نماید. آنچه به عنوان نظریه انسان کامل در حوزه عرفان نظری مطرح است، در حقیقت پس از ابن عربی و توسط شارحان او تحت این عنوان در قالب متافیزیکی مطرح شده است. در این تحقیق تلاش می‌کنم به این سؤال که آیا ملاصدرا در برهانی ساختن نظریه

انسان کامل توفیق یافته است یا نه؟، پاسخی دقیق بیابیم. در این زمینه قطعاً نظریات ابن عربی و شارحان او و همچنین اندیشمندان متقدم و معاصر در حوزه حکمت متعالیه راهگشا است. دقت در این امر که ما اکنون، در حوزه فلسفه اسلامی اندیشه و تحقیق می‌کنیم، ضرورت تحلیل و تبیین از این دیدگاه را نیز روشن می‌نماید. از این رو نمی‌توان فلسفه ملاصدرا و مسائلی که شالوده نظام فلسفی او را شکل می‌دهد، مستقل از حوزه دین و منبع اصیل معرفت دینی که همانا قرآن است، تحلیل و بررسی نمود.

هدف از تدوین این پایان‌نامه در گام نخست، بررسی مقایسه‌ای انسان کامل در آراء ابن عربی و ملاصدرا می‌باشد. در گام بعدی تحلیل دقیق معناشناسانه از انسان کامل در عرفان نظری ابن عربی و بررسی اثبات برهانی آن در حکمت متعالیه ملاصدرا می‌باشد. در رساله به نحو مبسوط به انسان کامل و تقریرات مختلف آن از ابن عربی و ملاصدرا و همچنین نقد و بررسی آنها خواهیم پرداخت. ناگفته نماند که در این رساله از نظرات دیگر بزرگان نیز در باب انسان کامل استفاده خواهیم نمود. آن نظریات هم در سایه دیدگاه‌های ابن عربی و ملاصدرا مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

1 - 1 - 2 سؤالات رساله

1. ابن عربی و ملاصدرا چه تعریفی از انسان کامل ارائه می‌دهد؟
2. رویکرد ابن عربی و ملاصدرا در اثبات عقلی انسان کامل چیست؟
3. چه نقدی از طرف ملاصدرا بر نحوه اثبات ابن عربی وارد است؟
4. ملاصدرا چگونه توانسته انسان کامل را به صورت یک مسئله فلسفی به اثبات برساند؟

1 - 1 - 3 فرضیه‌ها و پیش‌فرض‌ها

1- نظریه انسان کامل نخستین بار توسط ابن عربی صورت‌بندی شده است. ابن عربی در عرفان نظری انسان کامل را تجلی تام اسماء حق و نمونه و مثالی از جهان می‌داند. به نظر وی از طریق انسان کامل، همه امکانات به جهان افاضه می‌شود. در نظر ابن عربی، انسان کامل از نظر جهان‌شناختی و

تکوین جهان، نمونه آفرینش است و همه مراتب وجود چیزی جز شاخه‌های متعدد درخت وجود نیستند که ریشه‌هایش در آسمان است و در سراسر کون گسترده شده است.

2- هم ابن عربی و هم ملاصدرا اثبات انسان کامل به طریق عقل را ممکن می‌دانند و معتقدند این مسأله طوری وراء طور عقل نیست، با این تفاوت که ابن عربی آن را به عنوان مظهر اکمل اسم اعظم به اثبات می‌رساند و ملاصدرا آن را بر وجودشناسی متفرع می‌کند.

3- ملاصدرا بر اساس نظریه‌اش در باب وحدت وجود سخنی متفاوت با ابن عربی در باب انسان کامل و رابطه او با جهان و انسان دارد. همچنین وی بین انسان کامل و انسان به عنوان عالم صغیر فرق می‌گذارد. انسان به عنوان عالم صغیر انسانی است که تمامی صفات موجود در کل جهان را به تنهایی در خود دارد و می‌تواند نمونه مختصری از جهان کبیر و همه عوالم و مراتب آن باشد. اساس نگاه ملاصدرا درباره انسان این است که؛ انسان رابط بین طبیعت و ماوراء طبیعت و محل تلاقی قوس صعود و نزول است. اوست که اعتدال در عناصر ایجاد کرده است. وی در پرتو نظریه حرکت جوهری و جسمانی بودن حدوث نفس انسانی ظهور عالم بالا را در قلمرو عناصر امکان‌پذیر می‌سازد. از نظر او انطباق بین انسان و جهان مبتنی بر یک هماهنگی درونی و همدمی ذاتی بین آن دو است. این رابطه درونی و ذاتی که با تکامل و تزکیه نفس و اتحاد و ارتقاء به ساحت وجود آشکار می‌شود و در مورد انبیاء و اولیاء به نهایت وضوح و ظهور می‌رسد، بر پایه عشقی است که در تمام مراتب هستی جریان دارد و در هر مرتبه‌ای به نحوی تجلی می‌کند.

4- وجود خارجی انسان کامل را ملاصدرا قبول دارد. و در نهایت چهار مرتبه فلسفه‌اش به نوعی برای کامل نمودن انسان‌ها است. اصول تفکر ملاصدرا درباره جهان و انسان در نظام فلسفی‌اش عمیقا به دیدگاه متافیزیکی او درباره انسان کامل به عنوان واسطه فیض الهی مربوط می‌شود که به نحو وحدت و بساطت همه مراتب و انحاء وجود را در خود دارد و از لحاظ جوهر و ذات، روح یا عقل اول است.

1-1-4 روش رساله

روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی است به این صورت که ابتدا آرای این دو متفکر با استناد به آثارشان توصیف می‌شود و سپس با روش تحلیلی - انتقادی به استخراج موارد تشابه و تمایز پرداخته خواهد شد.

1-1-5 پیشینه تحقیق

در اینجا لازم است تا به اختصار به پیشینه این موضوع و تحقیقات مشابهی که احیاناً تا به حال در این زمینه صورت گرفته است، پرداخته شود. در این موضوع آثار متعددی نوشته شده است. اما باید بین کتابها، رساله‌ها و مقالات تفکیک نمود.

تا آنجا که نگارنده استحصاء نموده تعداد کتبی که به هر نحوی عنوان «انسان کامل» در آنها وجود دارد، بیش از صد اثر است. ولی تعداد کتبی که مستقیماً در این مورد یعنی «انسان کامل از منظر ابن عربی و ملاصدرا» به زبان فارسی نگاشته شده، محدود است. و به سختی از چند کتاب تجاوز می‌کند. از این رو کتابهایی که به این عنوان قریب‌اند، به صورت یک جدول، چند تا از آنها را بررسی نمودم.

کتابهای نزدیکی که عنوان انسان کامل در آنها وجود دارد، عبارتند از: